Så befolkas en ö (Hönö), och så byggs en by upp (Heden)

C

Hönö

När och hur blev de första människorna bosatta på Hönö? Låt oss bena upp frågan i olika delar och beakta var och en, samt därefter sammanväga dem till en trovärdig hypotes! Man kan aldrig bli helt säker på grund av att det gäller en så avlägsen tid med stora luckor i fråga om fornfynd och frånvaron av tidiga bevarade skriftliga källor. Ett försök gjordes av mig 2013–14 och publicerades i ÖÖSF:s medlemsblad[1]. Det grundades främst på studier av skattelängder och ledde till att nutida ”Olas” (Wanloos) hus kan ha varit platsen för det första huset. En hypotes som i stället skulle tala för nuvarande ”Zackrises” framlades då av ättlingen Helge Hjalmarsson. Han menade att släktens hus uppvisat tecken på att vara från 1600-talet. Den intresserade hänvisas till denna artikel i två delar, då allt inte kan upprepas här. Det som skrivs nu gäller sådant som jag efter lång tid delvis har kommit att se på ett annat sätt.; en tredje metod sm utgår från hur en bondgård anlades och utvecklades. Här medtas även sådant som gäller socknen i sin helhet men som känns viktigt att ta med för att se Heden i ett vidare perspektiv.

Metoder för att beräkna ursprungsbebyggelsen
I denna artikel koncentration på jordbrukets start och utveckling (punkt 2 och 3)

1. Allmän historia och grundläggande behov
2. *Näringslivet som lokaliserande faktor, särskilt jordbruket*
3. *Naturformationer och landhöjning*
4. Arkeologiska fynd
5. Politik och ekonomi (skatter)
6. Jämförelse med andra öar och byar
7. Ortnamn
8. Skriftliga källor
9. Byggnader
10. Vägar

[1] Öckerööarnas släktforskarförening, ÖÖSF (digitalt oosf.se).

1. Allmän historia och grundläggande behov

Utvecklingen mot ianspråktagande av mer och mer land för mänskliga behov skedde ytterst för behovet av mat, men det hängde också ihop med sådant som folkökning, migration och konflikter. Hela Norden befolkades genom flera omgångar av migration från sydöstra Europa och Svartahavsområdet. Den skedde under tusentals år och skall inte ses som en skara människor som kom vandrande. Under en tidsperiod levde båda kulturerna i samma område. Jägarfolket levde länge kvar med sin kultur efter att de första jordbrukarna kom och uppgick successivt i dem, en process som tog några hundra år. Från början levde människor i vitt skilda flockar av en eller flera familjer. Under stenåldern beräknas exempelvis så få som 600 människor ha bott i nuvarande Skåne. Då fanns förutsättning för jakt, fiske och samlande utan att det måste leda till konflikter. Men ändå skedde en rörelse utåt från varje centrum. Folkökning; ja, delvis. Men på grund av människans inneboende lathet och uppfinningsförmåga skedde en sådan rörelse också för att komma åt nya och bättre livsmedel och boendemiljöer.

När våra öar befolkades existerade inga kungariken. Sådana utvecklades inte förrän under 800–900-talen e. Kr., varvid småsamhällena med sina hövdingar samlades under en gemensam ledare. Då började andra faktorer göra sig gällande; politiska konflikter och behov av gemensam lagstiftning, försvarsmakt och skatter. Parallellt med politiken utvecklades formerna för utövande av religion. Framväxten av kyrkan samtidigt som staten ledde till gårdsaffärer och konflikter. Mera om de här faktorerna finns under punkt 5.

2. Näringsliv

Från början var det väl enbart fisket som gjorde öarna attraktiva. Förutsättningarna för jordbruk fanns inte då, och knappast sedan heller (inte så att man kunde leva enbart på det). Enligt RO[2] har befolkningen alltid varit beroende av tillgången på fisk. A. E. Holmberg skrev 1845 i sin bok om Bohusläns historia att fisket var huvudnäringen i Öckerö socken. Men i de första bevarade bouppteckningarna, fr. o. m. 1720-talet kan man utläsa att båtars och redskaps värde bara var högst 20 % av det för kreatur. Dessa representerade boskapsskötseln som var mycket viktig på öarna. Själva åkerbruket gav inte tillräckligt jämte fisket att leva på. Ett exempel är att Hisingens (inkl. Öckerö socken) invånare behövde sända en delegation till Köpenhamn vid varje kungatillsättning för att få behålla sina privilegier att införa spannmål för eget behov utan tull. Dokument om detta, med deras trohetsed, finns bevarade från 1523.

Den merkantilistiska politiken som Sverige genomdrev 1658 gjorde att all sjöfart och fiskförädling förbjöds för allmogen och flyttades till städerna. En del skeppare skrev sig då där men några bodde kvar. Genom detta måste man skaffa spannmål på andra sätt.

Långt fram på 1700-talet var det bara på de tre största öarna (Hönö, Björkö och Öckerö) som bedrev jordbruk. Detta kommer till synes i bouppteckningarnas redovisning av hästar (småöarna fick hästar omkring ett par årtionden före 1800). Under de stora sillperioderna ökade befolkningen på öarna drastiskt och minskade i motsvarande grad efteråt. Denna befolkning var rörlig och tillfällig. Den stadigboende allmogen ökade däremot jämnt fram till 1700-talet, då den årliga ökningen steg mycket mer på grund av andra möjligheter för fisket. Den ökande befolkningen behövde mer mat, varför man tog i anspråk mer mark. Ett led i detta var det 1797

[2] Ragnar Olsson; Näringslivets utveckling i ett skärgårdsområde (1962). En studie från Göteborgs norra skärgård. Opublicerad uppsats.

företagna skiftet av utmarken på Hönö från att ha varit hela öns till att delas upp mellan de olika byarna. Fram till mitten av 1800-talet utökades åkerarealen genom uppodling av Nya gärdet som till dess kan ha använts som inägoäng. Det var i alla fall så man brukade göra. Jordbruket avvecklades enligt RO helt i socknen omkring 1930. Men många höll sig längre än så med en ko. Och hästar hade man länge för transporter.

Den första bevarade kartan över Hedens inägor 1828 (Hönös utmark finns på en karta från 1797). Motsvarar karta 4 i serien nedan. Nya gärdet är ännu inte uppodlat och ingärdat, utan var en del av utmarken. Däremot ses Västra gärdet (t.vä. om diket i blått) helt upparbetat och t.o.m. större än Gamla gärdet (de två åkerområdena närmast bebyggelsen). Man kan undra varför Västra gärdet som uppodlades före Nya gärdet inte kom att kallas Nya gärdet. Varje gård hade rättvist fördelade arealer i vardera av de båda gamla gärdena.
Lantmäteriet; Historiska kartor.

Förutsättningarna för jordbruk ökade med landhöjningen. Landet steg upp ur havet och var saltbemängt och ofruktsamt med ler- och sandgrund. När saltet lakats ur av regn och biomassa började få fäste och förmultnade bildades så småningom odlingsbar jord. Heden var från början en liten slätt som slutade i öster med fritt vatten till den stora Kråkholmen (nu Pinan). Den växte genom landhöjningen ihop och lämnade en djupt inträngande vassbevuxen vik (Borslycke). De jordar söder om byn som senare kunde odlas låg länge under vatten. Frågan är nu när under utvecklingen till bosättning människor kom till Heden och blev kvar där. Man kan se det som om de kom dit när det bara var fiske och handel med den att livnära sig på. Det kan ha varit människor utifrån, men också från de större gårdarna på ön, som bosatte sig där.

Var bodde de första invånarna på Heden? Ja, det är ett tvisteämne. Jag gjorde en utredning[3] för några år sedan och kom fram till en sannolik första gård (”Olas”). Den här artikeln är ett försök att med en ny metod[4] komma vidare. När man byggde hus gjorde man det på mark som inte gick att använda till åkerbruk, och där det var skydd mot vind och vatten. Om man ser på var husen på Heden ligger kan man säga att det är där det finns flest och högst bergknallar. Eftersom Heden är en by som inte skiftades bör de första husen ha legat där de nuvarande gör.

När ett område, som här en ö, togs i anspråk för bosättning kunde det ske genom att en familj kom dit och gjorde det till sitt enligt de lagar som gällde då. Den tog då den bästa delen. Sedan ökade folkmängden genom födelseöverskott och inflyttning. Då röjdes av nödtvång ny mark, och nya brukningsenheter bildades. På Hönö gick det till så att Bergagård och Västergård[5] blev de första gårdarna. De låg så nära varandra att de kom att få samlingsnamnet *Gårdarna*. Det uttalades och uttalas ännu dial. *Gå**l**a* och är pluralis av Gård.

Eftersom människorna i skärgården under överskådlig tid hade ett diversifierat näringsliv, kan man anta att det även gällde långt tidigare. Det gick inte att leva året om bara på en näring. Folk var *fiskarbönder* eller *bondefiskare*. Men det fanns ju även behov av handel, lotsning, service och hantverk. Fisket gav en del till husbehov och en del som inkomst av export av fisk[6]. På en del gårdar kunde mark under perioder med bra fiske upplåtas till fiskare som fick arrendera av jordägaren. De becknas i skattelängder som utrorsfiskare och strandsittare och har lämnat husgrunder (tomtningar) efter sig. Närmast hade vi periodvis sådana bosättningar i Borslycke och på Tången på Hedens utmark. De var fiskare, skeppare och troligen hantverkare. I själva byn bodde fiskarbönderna. Deras hus låg samlade till en by och åkermarken låg utanför den. Men hur många familjer/hus fanns det från början, och var låg de? Frågan kan inte besvaras enbart utifrån denna punkt.

3. Naturformationer och landhöjning

I fråga om skärgården (och kusten) måste hänsyn tas till landhöjningen (avbruten av en period med landsänkning). De första människorna i Göteborgs norra skärgård har lämnat efter sig material från många bosättningar på Björkö under stenåldern och bronsåldern. Det anses ha varit tillfälliga sådana, sannolikt använda sommartid för att komma åt fisk och musslor, när man lärt sig använda båtar och tillverka linor och krokar. Björkö är nu en stor ö, men var då en samling olikstora småöar och holmar, en del med ganska höga berg. Bosättningarna fanns naturligtvis på de största och högsta, på den östra skyddade sidan. Hönö som är mera låglänt än Björkö, särskilt i öster vid Heden, har inga sådana lämningar.

En noggrann uppskattning av höjden över havet under årtusendena måste kunna visa när ett område steg ur havet så att det blev beboeligt. Vanliga kartor har 5-meterslinjer för höjd över havet och visar på sitt sätt hur bebyggelse förhåller sig till naturen. Men man skulle behöva ett dataprogram över 1-meterslinjer genom årtusendena, där man kan se havsgränsen århundrade för århundrade genom en enkel knapptryckning och stanna på den tid man är intresserad av. Om

---

[3] Heden (2013:2 och 2014:2) i oosf.se.
[4] Inte leta sig bakåt i tiden utan följa utvecklingen av en gård från början och hur den organiserades i fråga om jorbruket.
[5] Likadant var det på Öckerö med Sörgård och Norgård och på Björkö med Sörgård och Västergård.
[6] Som jag kunnat visa i min bok *Havet var vårt liv* (1995).

havet för 1 000 år sedan, enligt olika beräkningar, stod 1,5–3 meter högre än nu, kan man ju utesluta bosättning på de platser som då låg under vatten.

Framlidne kulturgeografen Ragnar Olsson skriver i en opublicerad avhandling att bebyggelsen på de äldsta detaljerade kartorna på lantmäteriet (kring år 1800) var koncentrerad till inägojorden och väl samlad i en bykärna på varje hemman (by). Den till stranden knutna bebyggelsen var ringa både vad beträffar fast bosättning och sjöbodar. Den största strandknutna bebyggelsen fanns i Hönö Klåva.

Flera av Hedens tidiga hus låg enligt kartor och nuvarande hus samlade kring en kulle, ställvis med berg i dagen, helt normalt och som har antytts ovan. Om en enda familj kom dit först, är det nästan omöjligt att veta var den byggde sitt hus. Två hus ligger lite utanför de här nämnda; nutida ”Larses” och ”Olas”. Utifrån detta med naturformationer skulle man kunna säga att de två tillkom senare än ”Zackrises”, när folkmängden ökade. Men andra faktorer talar emot. Se kartserien nedan och min artikel om Heden (not 1).

Kartor som visar en möjlig utveckling av bebyggelse, åker och äng på Heden från början i ett försök att lokalisera det första huset utifrån ett jordbruksperspektiv.

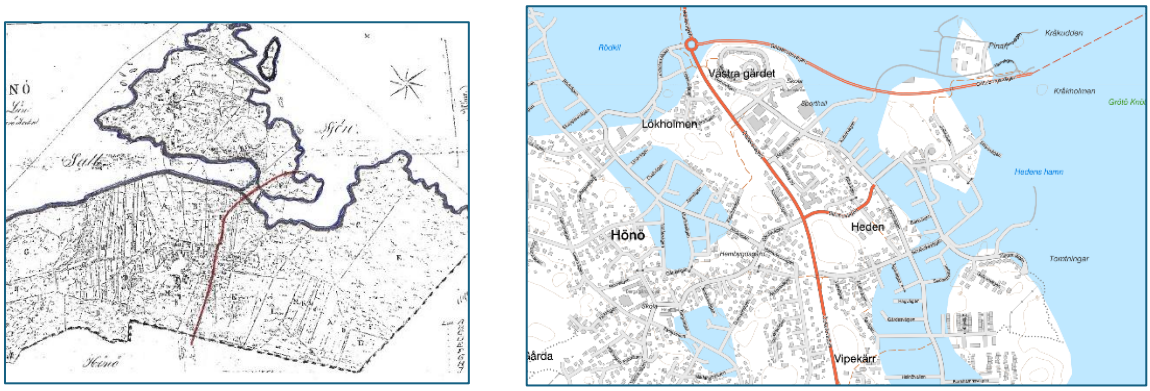

(1) Heden före all bebyggelse. Bearbetning av Lantmäteriets karta från 1843 nedan. Väg mellan Gåla och låg stenbrygga (”färjeläge” till och från Hästevik). Stora Kråkholmen friliggande, möjligen ganska tidigt en liten landtunga. T. hö. senare funnen SGU:s karta, här över Heden omkring år 50 f. Kr. nu inlagd som jämförelse. SGU:s strandlinjer något schematiska.

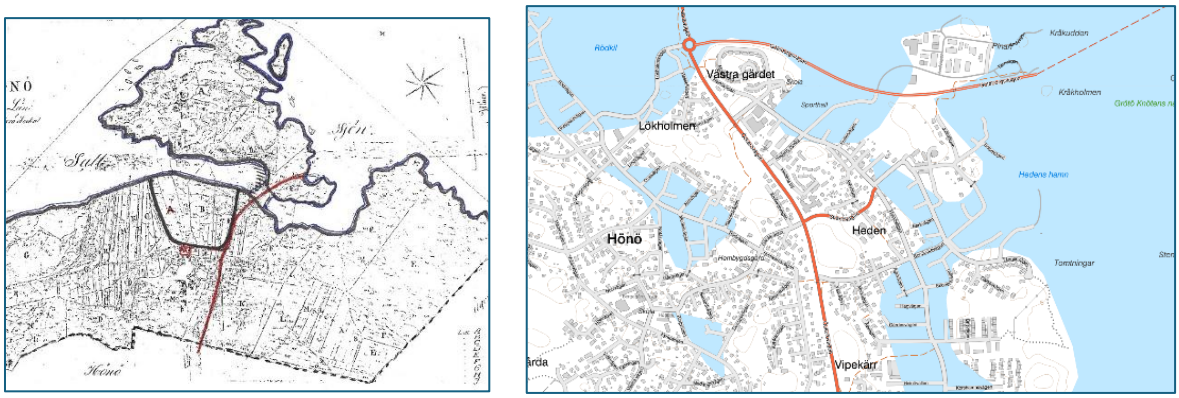

(2) Första huset och gården (bokstäverna från senare tiders karta). Svedjebruk. Ursprungsgård i rött. Åkern (gärdet, senare Gamla gärdet) i svart. Inga betesdjur. Begynnande uppgrundning vid Stora Kråkholmen. T. hö. SGU:s karta över Heden omkring år 50 e. Kr. nu inlagd som jämförelse.

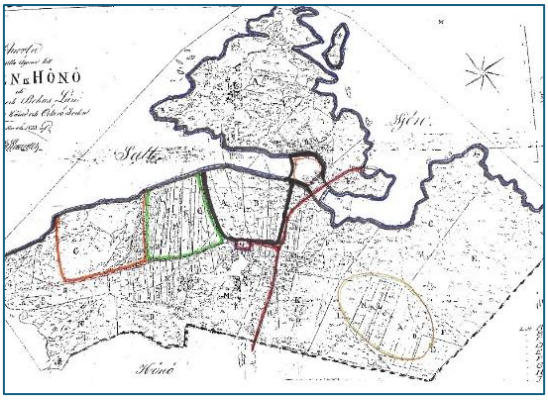

(3) Heden, nu med boskap. Äng i väster (grön, senare Västra gärdet) och kohage väster om den. Båda gärdena ihop=Stora gärdet. Äng eller kohage på det som senare kom att bli uppodlat till Nya gärdet, nere t. hö. Obs att på en del nutida kartor Västra gärdet har placerats alldeles för långt åt väster.

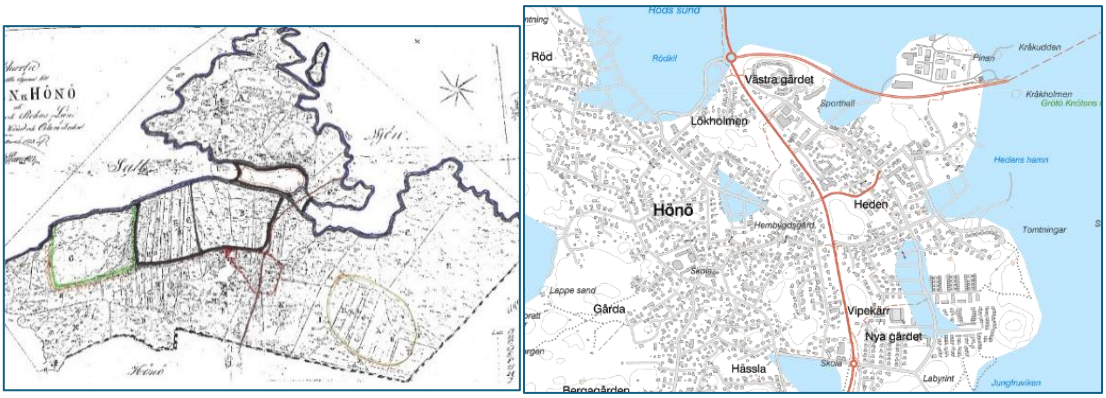

(4) Heden med utökad bebyggelse i byn och ingärdande av ny åker på tidigare äng; Västra gärdet. Äng eller kohage väster därom liksom på området för det senare Nya gärdet som inte börjat brukas nere t. hö. Fortsatt, nästan färdig, uppgrundning mot Stora Kråkholmen. T. hö. SGU:s karta över Heden omkring år 550 e. Kr. nu inlagd som jämförelse.

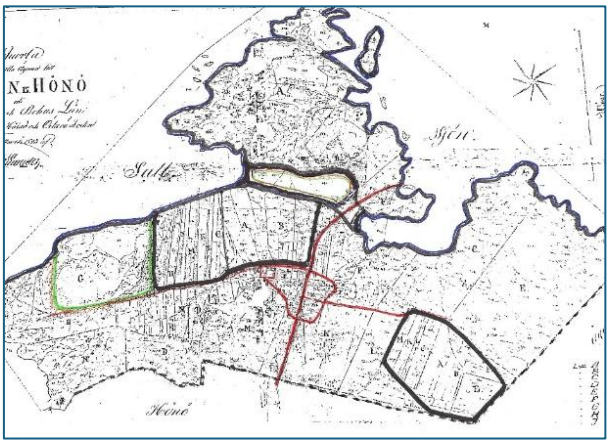

(5) Heden med nyuppodlad åker; Nya gärdet, nere t. hö. Så blev det i mitten av 1800-talet. I övrigt lika med föregående bild, förutom färdig uppgrundning mot Stora Kråkholmen. Marken där successivt användbar som betesäng.

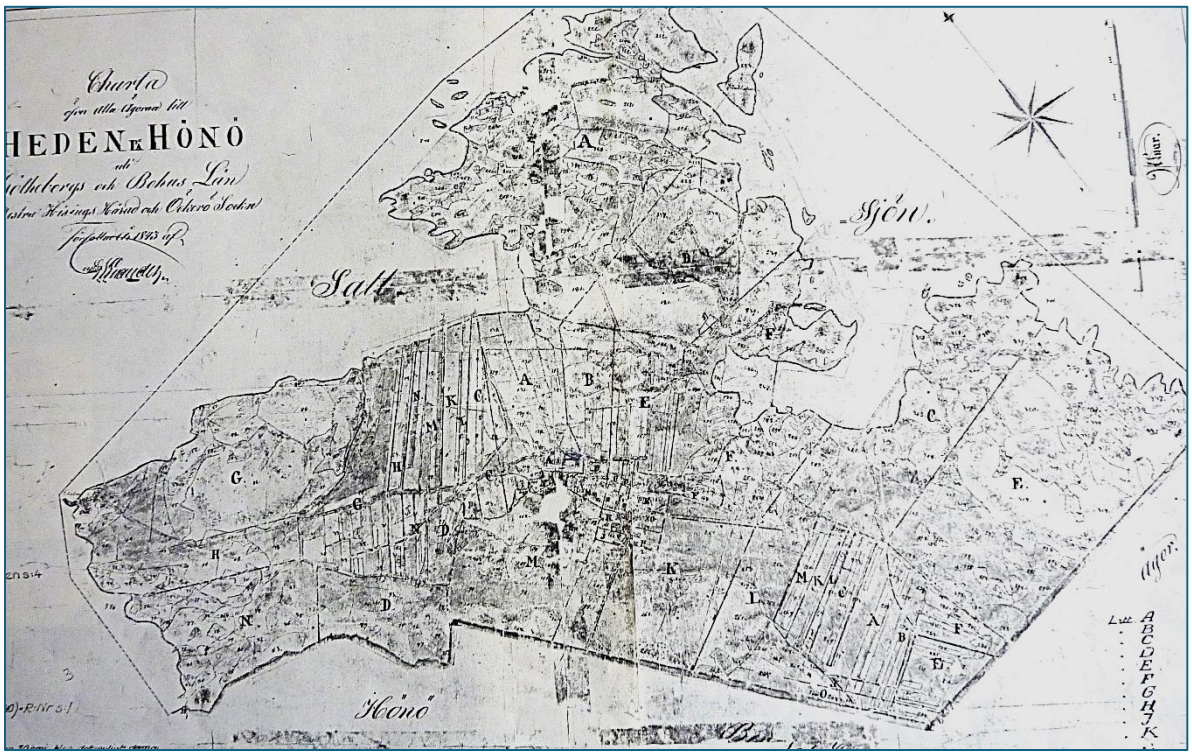

Slutgiltig uppodling av Heden. Karta från 1843, då man arbetade med laga skiftet (se bilaga A). Nya gärdet nere till höger, med varje del rättvist fördelad mellan alla ägarna av Heden. Nu hade man sina ägor på tre ställen. Artefakt i mitten, där husen låg. Se nästa bild. Lantmäteriet.

Detalj av karta från 1843. Dubblett eller förlaga till Lantmäteriets karta ovan. Jag har fått ta del av den på plats hos Helge Hjalmarsson. Mycket bättre kvalitet och inte så stor skada på platsen för bebyggelsen. Bokstäverna gås inte in på här. För förklaring och motsvarande ägare hänvisas till mina artiklar om Heden via oosf.se. Men man kan konstatera att kartritaren börjat med A överst t.vä. (kan bara anas en bit ovanför N) och gått neråt höger, där han har krökt av och gått över vägen till J, K (”Zackrises”, nu ättlingen Helge

Hjalmarsson) och L, samt därefter uppåt vänster på andra sidan vägen jmf med A-D och slutat med N. Enligt metod 3 med bebyggelse utgående från det första jordbruket, skulle denna ha legat vid A-B. Jag har fått ta del av kartan på plats hos Helge Hjalmarsson, men den finns också i boken *Ett lotshemman på Hönö Heden*. Se nederst.

4. Arkeologiska fynd och modern teknik

Sedvanlig arkeologisk vetenskap kan nog aldrig ge besked om Hedens första hus. Det finns inga bevarade fornminnen i byn som sten- eller metallyxor eller krukskärvor. Älvkvarnen ovanför Borslycke har säkert inget med bosättning att göra[7]. För att komma längre kanske det kunde göras studier med modern teknik. Vi har *dendrokronologin* som av träbitar kan avgöra avverkningsåldern med ett par års felmarginal. Problemet är att det inte finns så gammalt trä bevarat i alla hus. *Pollenanalys* kunde vara ett sätt: en borrkärna kunde kanske tas från marken under ett hus för att se när det kan ha byggts. Möjligen kunde borrkärnor också tas från åkrarna och vägarna för att avgöra när de anlades.

5. Ekonomi och skatter

Hur det förhåller sig med detta kan vi inte veta så mycket om förrän de första åren av 1600-talet. De skattelängder som finns bevarade är före denna tid endast glesa jordeböcker (nedan förk. jb) med enbart huvudpersonen på respektive gård angiven, som ett namn på gården. För 1528 finns en personlängd (gengärd) som säger lite mer än jb men är svårtolkad. Så när det vid 1600-talets början i personlängder sägs att två-fyra personer bor i en gård, och åren innan i jb bara en person, betyder det inte att det plötsligt inflyttat flera familjer. Nej, de bodde där redan innan. Ett bevis för det är att det i bevarade handlingar från regeringen nämns åtskilliga beslutade uttag av liknande personskatter under hela andra hälften av 1500-talet.

Uttag av skatter har alltid medfört en kamp mellan myndigheterna och den enskilde. För statens del har kampen gällt både att få ut skatten av redan skattepliktiga och att se till att nya åtgärder har kunnat vidtas för att utöka skatteunderlaget. Så har till exempel nyröjning av mark gjorts i detta syfte; utmark har ianspråktagits för odling. Också utökning av det personliga skatteunderlaget har gjorts genom ändring av åldersgränser och nya tillfälliga skatter vid krig. Röjning har skett på Hönö. Tydligast gäller det Röd, som betyder just röjning. Namnet skrevs först Rud. Sådana namn sattes fr.o.m. kristendomens införande omkring år 1000. Ett stort röjningstillfälle har vi på 1200-talet då kung Håkon Håkonsson ”*lot rydia Eykreyiar och gera thar trekirkiu*”. Denna röjning gällde enligt min mening inte hela socknen, utan delar av den[8], såsom en del av Röd, Ryd på Björkö, troligen även Nolö och ett par småöar.

---

[7] Den vedertagna uppfattningen att det skulle röra sig om ett redskap för kulthandlingar har jag kommit att ifrågasätta. Min uppfattning är att de olikstora groparna i stenen kan ha uppkommit genom nötning vid huggning av stenyxor.

[8] Harald Widén har i sin avhandling om Öckerös kyrkor skrivit att det skall ha funnits en träkyrka i 100–200 år redan innan denna. Detta är enligt min mening inte helt säkert, då röjningen kan ha gjorts för att få in skatter för att kunna bygga och underhålla kyrka och avlöna präst (och förstås också för att samtidigt öka kronans inkomster). Alltså hade man inte råd med kyrka före kung Håkon. Skrivningen träkyrka tycker jag syftar på att den var ett undantag då den ju uppfördes på 1200-talet när alla andra kyrkor byggdes av sten (t.ex. Stenkyrka på Tjörn från 1100-talet kallades Sten- då den var en nyhet jmf med de tidigare träkyrkorna).

Vad gäller Heden kan alltså denna punkt inte avgöra när byn började befolkas. En detalj i fråga om skatt och Hedens status är att det i jordeboken 1568 sägs att Gunder på Heden redovisade socknens skatteunderlag för myndigheterna[9].

6. Jämförelse med andra öar och byar

Denna punkt avhandlas delvis även i andra punkter. När en ö befolkades var det säkerligen allra först bara av en familj, och gården kom att kallas som hela ön. På Hönö användes bara namnet Hönö för Berga- och Västergården långt fram till början av 1700-talet. Även Röd och Hult kallades tidigt bara Hönö (i vissa längder Heden också). De kom till som egna brukningsenheter genom avknoppning från ursprungsgården (-gårdarna) Gåla. Röd var en helgård i de tidigaste skattelängderna, men vid 1600-talets mitt nedsattes den till 3/4 på grund av dess magra jord med ringa avkastning. Troligen var dock Röd allra först bara 1/4- eller 1/2-gård och utökades till hel genom ytterligare röjning och nyodling. Nyröjningar var sällan eller aldrig helgårdar från början. Ryd[10] på Björkö var en halvgård från början och blev aldrig större.

I övrigt skall här bara sägas att det är tydligt att det på andra stora öar var en likartad utveckling av bosättningarna som på Hönö, med en eller två ursprungsgårdar och nyröjningar och avknoppningar till mindre enheter perifert. En del nyodlingar kom till genom att landet höjdes och ny jord blev tillgänglig. På Björkö kan man se att Huvud och Nolö[11] tidigt var kringflutna holmar, vilka så småningom växte ihop med huvudön. Mönstret med hus på impediment är genomgående.

7. Ortnamn

Heden: OGB[12] för Västra Hisings härad tar upp namnet Heden med flera näraliggande stavningar[13], med början 1568. Åren 1528 och 1542 nämns inte denna gård i skattelängderna. Däremot finns ordet hed i sammansättningar som Tumlehed i Torslanda (först *Thumla hæiði* 1388[14]) och Mykla hed i Björlanda (först *Myckle he* 1597[15]). Nedanstående genomgång kanske haltar något, då den utgår från svensk etymologi. Någon förklaring till betydelsen av hed(en) anses inte behövas. Heden är ett vanligt ortnamn. I registret till OGB finns fyra andra poster. De är namn på en hemmansdel eller ett torp. SAOB[16] förklarar det som ”en öppet liggande, mer l.

---

[9] En intressant tanke om detta är att den som röjde mark och började bruka en gård var skattebefriad de tre första åren. Att Heden inte nämns förrän 1568 skulle kunna betyda att gården inte befolkades förrän 1565. Gunder var enligt skrivningen i jb en i socknen bofast, känd och aktad man. Därför bör han ha kommit dit långt före 1565. Dock kanske ändå inte; han kan ju ha varit känd och aktad som bofast på en annan gård i socknen och flyttat till Heden.
[10] Skrevs och uttalades mest *Ryt*, som är en dial. bestämd form av Ryd; sv. Rydet.
[11] Egen ö som namnet säger. Den bör ha växt samman ganska tidigt, varvid även grunden till Ryd bildades på den tidigare havsbottnen och med tiden växte igen och behövde röjas. Likadant med Stuvö och Hälsö.
[12] Ortnamnen i Göteborgs och Bohus län, del IV.
[13] Mest skrevs namnet som ”*Heen*”. En annan stavning som var ganska vanlig är ”*Hedan*”. Den ser ut som bestämd form av Heden och kan ha varit en övergångsform till nuvarande ”Hea”. Det kan man ha sagt även på 1500–1600-talen, och skrivaren kan ha uppfattat det som dial. för just Hedan och ”förfinat” det.
[14] Hæiði påminner uttalsmässigt mycket om eng. heath.
[15] Mer därom i min artikel *Nolleroth* via oosf.se. Denna heds förled betyder stor – jmf *Myckleby*. Den var öde och utan något bruk. Man besökte inte gärna denna vildmark, särskilt som den var Västra Hisingens avrättningsplats.
[16] Svenska akademins ordbok.

mindre jämn, skoglös samt öde o. oftast ofruktbar (ljungbevuxen) mark; stundom: fält, (gräsbevuxen) slätt o. d.”

I SAOB finns många poster som tar upp ordet ”Hed”. Följande genomgång syftar till att visa hur naturen kunde ha sett ut utifrån hur ”hed” beskrivs. Förutom det som sägs ovan förekommer det ensamt eller i sammansättningar med olika betydelser: Hed vars mark(yta) är starkt salthaltig. Med sandjord (rikligt) starrbevuxen hed. En öde, träskfylld hed. Bevuxen med risig vegetation.

Jag har sett att Heden någon gång i en gammal källa skrivits ”*Hezzen*”. Denna stavning tas inte alls upp i OGB och har kanske ingen betydelse i det här sammanhanget heller och får ses som en parentes. Den har dock likheter med eng. *heath*. SAOB nämner ordet *hejden*blomster med betydelsen hedblomster. I detta verk ses även en annan betydelse av hed, nämligen skog (!) *Heide* i bet. ”skog”. dial. Hejderidare[17]: (förr) person som (urspr. till häst) utövade den omedelbara vården av o. uppsikten över kronans skogar, kronojägare. Dial. *Heggen*rieder. [Hejderidare är en vanligt förekommande yrkestitel i gamla domböcker]. I tallheden är trädbeståndet glest och ljuset strömmar i breda floder ned på marken, som lyser gråvit av lavar [Förefaller mest beteckna vanlig natur i Småland och Norrland]. ”En hed full af vindfällen”. ”Skogar, hed och lundar” [I Öckerö socken fanns alla dessa naturformer – ekskog, hed och lund=hult].

Att ordet skog förekommer i artiklar om hed kan kanske betyda att de ursprungligen inte skiljdes åt utan betecknade mark som inte odlades; utmark. Dock betades utmarken (även där den var skogbevuxen).

Sammanfattning av Ortnamn:

Heden på Hönö kan naturligtvis ha fått sitt namn av att det var en öde slätt. Men det torde inte vara alltför djärvt att påstå att det enligt ovan kunde ha en mer exakt betydelse som sandig mark, starkt salthaltig, träskliknande, bevuxen med starrgräs och vass samt risig vegetation. Knappast ljung (i så fall på små ytor). Större ljunghedar fanns på andra öar som Öckerö vilka betades av får. Företrädare för vissa öar och gårdar såg sig inte sällan föranlåtna att gå till tinget för att aktualisera förbud mot bete på deras ljungmark.

Beskrivningarna som starkt salthaltig, träskliknande och bevuxen med starrgräs stämmer perfekt med den forntida naturen på Heden. Det fanns ett stort område med vass på hemmansdelen Borslycke och som ännu på 1950-talet hade en betydande omfattning [där man som barn kunde leka och nästan villa bort sig]. Även *Syrhåla,* även kallad *Söra hôla*[18], som var en del av träsket eller viken som gick långt upp i byn kan ha bidragit till denna betydelse (ännu på 1950-talet sank men idag helt uttorkad). Säkerligen förekom här och där risig vegetation.

8. Skriftliga källor

Här gäller det främst skattelängder, på 1500-talet bara jb (gårdsnamn) och från och med 1600-talet även flera serier av olika personlängder. Men även några andra källor ger upplysningar om personer som kan extrapoleras tillbaka till 1500-talet. Och, som nämnts, bara för att en källa

[17] Hejderidare är en vanligt förekommande yrkestitel i gamla domböcker. Motsvarar skogvaktare.
[18] Namnet med detta uttal användes alltid av handlanden Gottfrid Börjesson på Heden (1904–1992). En stor by Syrhåla fanns i Tuve socken, vid Volvo. Namnet betyder surhål. ”Söra” är inte väderstrecket.

nämner ett enda personnamn och dessutom bara finns för årtal med långa mellanrum, alltså jb, betyder det inte att det inte fanns andra personer på öarna samtidigt[19].

Som alltid måste man utgå från den äldsta källan för person- och ortnamn. Ortnamnet Heden har avhandlats i punkt 7. Hur är det då med personerna? Som nämnts finns ingen person skriven för Heden före jb 1568. Det året var det en *Gunder*. Personlängder finns från och med 1600[20] (med luckor). Den först nämnde på Heden i dessa var *Anders Mogenβen* som räkenskapsåret 1601–02 betalade hela treårstagan för sin halva kronogård[21]. Någon gång mellan 1601 och 1612 övertogs gården av *Suend Jacobβen*[22] och *Erich Anderβen*[23], vilka delade på skatten. Tiden för detta kan genom en annan längd snävas in till efter 1610. Troligen hade Suend då 2/3 och Erich 1/3, för så var det nästa gång, 1615. Denna proportion skulle betyda att Suend hade en broderpart och Erich en systerpart. Sådana var arvsreglerna. Men på Heden stämmer det inte. Någon nu förlorad källa kunde visat hur det var. I längderna från 1614 och 1617 står Suend bland socknens gårdsbrukare och Erich som ”hus- och ödegårdsman”. Enligt gårdstagan 1618 delades gården lika mellan änkorna *Kiersten Suends* och *Anne Eriches*. Så fortsatte det 1621. Det hela kan förklaras med att Suend som var ingift brukade en större part än Erich genom att svågern *Gunder* hade utlösts från gården. Detta stöds av att Gunder, som 1610 står som utrorskarl (fiskare), i en längd från 1617 skattade som strandsittare i Borslycke. Annars skulle Suend bara haft en systerpart genom hustrun. Anders, Kiersten och Gunder Mogensbarn var sannolikt födda på 1570-talet. De hörde alltså till befolkningen på 1500-talet även om de inte nämns i skattelängder då (bara fadern *Mogens Gunderβen*).

Sammanfattning av skriftliga källor

Ända till 1610 var Heden inte delad utan ägdes av en person, senast Anders Mogenβen. Var hade han sitt hus? Ja, det är frågan. Som regel fick det bara bo så många på en gård att de klarade att betala skatt (mantal). Äldst bestod en gård av ett mantal. Men snart kunde man genom bra fiske, handel, sjöfart och lotsning livnära sig även på ett halvt och senare till och med ett fjärdedels mantal. Delningarna kallades hemmansklyvningar. Viss sådan hade börjat redan 1528. På

---

[19] Mycket om sådant (allmänt och ö-specifikt) finns i min bok *Havet var vårt liv* (1995).

[20] I länsräkenskaperna.

[21] Brytpunkten för räkenskapsåret då var Philippi-Jacobi dag, 1 maj. I fortsättningen skrivs för enkelhetens skull bara det första året. Taga erlades för kronogårdar som ett slags arrende. Vid övertagandet gällde förstaårstaga som var dubbelt så hög. Anders bör alltså ha tagit över gården senast 1598/99. Sonnamn (patronymikon) skrevs på den tiden med dubbel-s som i tyskan. Han var säkerligen sonson till den ovan nämnde Gunder. Kronogårdar var från början skattegårdar (odelsgårdar) ägda av brukaren (bonden). När de inte bar sig gick de i konkurs helt eller delvis (blev skattevrak), så att staten blev ägare och sedan tog upp skatten. Det är inte helt lätt att förstå alla detaljer i skattetrycket. Odelsgårdar var inte skattebefriade, men ägaren hade rätt att låta gården gå i arv inom släkten. Därför är det säkrare med släktsamband i fråga om dessa gårdar. Kronogårdarna gick också i arv enligt gammal hävd men den nye ägaren satt inte lika säkert som skattebonden. I Öckerö socken fanns gårdar där en del ägdes av bonden och en del av kungen (Björkö Sörgård och Västergård, Hälsö, Hyppeln och Rörö). De har säkerligen varit hela skattegårdar från början. På Hönö var alla gårdarna under överskådlig tid kronogårdar, men bör innan dess också ha varit skattegårdar.

[22] G. m. Kerstin Månsdotter som var född på Heden.

[23] Ingift. Hustrun Anna först g. m. Kerstins bror Anders Månsson.

Hedens halva kronogård blev det på 1620-talet tre brukare[24], vilket förhållande varade ända in på 1700-talet.

För att eventuellt kunna få fram det första huset på Heden kan man följa ägarna till husen på den första kartan bakåt i tiden som jag gjort i artikeln om Heden. Det går att göra ända till dem som nämns i de första jb. Under 1600-talet, när Heden blivit föremål för hemmansklyvning, kan man se tre ägarkomplex; 1) *Gamle Olof Andersson*, 2) *Unge Olof Andersson* (måg till G. O. A.) och 3) *Måns Andersson* (med farbrodern Måns Svensson). G. O. A. ägde det som senare blev ”Olas” i korsningen mellan vägarna, nära båda, och ett område norr och söder därom, till största delen öster om den korsande vägen. U. O. A. ägde ett par delar blandade med G. O. A. längs den korsande vägen norrut men det mesta väster om denna väg, längs med den ursprungliga. Måns hittar man längst norrut och längst söderut på den tväraxel som G. O. A. var ägare till. Se kartskiss i bilaga B.

9. Byggnader (se mer i artikel I)

Husen har byggts om, till och på genom årens lopp. Därför finns inte mycket kvar att skvallra om åldern på de äldsta invånarnas hus, även om de skulle kunna identifieras och leda till nuvarande ägare. Av boningshus finns inga i sin helhet kvarvarande från tiden före år 1700. Det har gjorts flera bebyggelseinventeringar i socknen. En genomfördes i slutet av 1980-talet, i vilken jag medverkade med synpunkter. Den är ganska översiktlig vad gäller byggnader. Men det finns en som gjordes tidigare, där det finns många intressanta detaljer om hus. Jag vet inte från vilket år den är (troligen 1950- eller 1960-talet). Den finns på Hönös hembygdsmuseum, där jag på 1980-talet kunde låna den och göra fotostatkopior och avskrifter av vissa partier. Där hittar man ytterst detaljerade uppgifter[25] och ritningar på många av husen i socknen. Typiska hus beskrivs vad gäller arkitektur och material, liksom i vissa fall ägare.

Husen sägs äldst mest ha varit enkla, låga längor med bara stuga och förstuga. Det allra äldsta är ett hus på Öckerö[26] som sägs ha varit byggt omkring år 1700. Det äldsta på Hönö är från 1743. Oftast fanns olika ekonomibyggnader. Intressantast för datering är kanske de tre bevarade jordkällarna (även kallade matkällare) i socknen. De redovisas konstruktions- och planavritade i viss skala. Väggarna var dubbelmurade till cirka 1,3 meters tjocklek med fyllning av sand och taken isolerade med tång och täckta av torv. En finns på Öckerö i det hus som ovan betecknas 89 och är från år 1700. En ligger i Hönö Bergagård (685)[27], och en på Hönö Heden (”Zackrises”).

Den sistnämnda jordkällaren som jag haft tillfälle att bese har nu, förutom väggarna av imponerande tjocklek, bara dörrposten kvar från gamla tider. Se sid. 13. Ättlingen till ”Zackrises” Helge Hjalmarsson tror att jordkällaren kan vara från 1600-talet. Han fann också att delar av bjälklaget i mangårdsbyggnaden som kom fram vid en renovering också kunde vara från 1600-talet.

---

[24] Under en period i mitten av 1600-talet fyra. På gården bodde även husmän och drängar, så det kan ha funnits ett 30-tal människor där då. Man beräknar en vanlig familjestorlek till sju personer (med barn och gamla). Gården var vid olika tidpunkter delad i en fjärdedel och två åttondelar eller i tre sjättedelar.
[25] T.ex. ritningar och avritningar på spisar, kakelugnar och dörrbeslag.
[26] Nr 89 i inventeringen.
[27] Se ritning sid. 13.

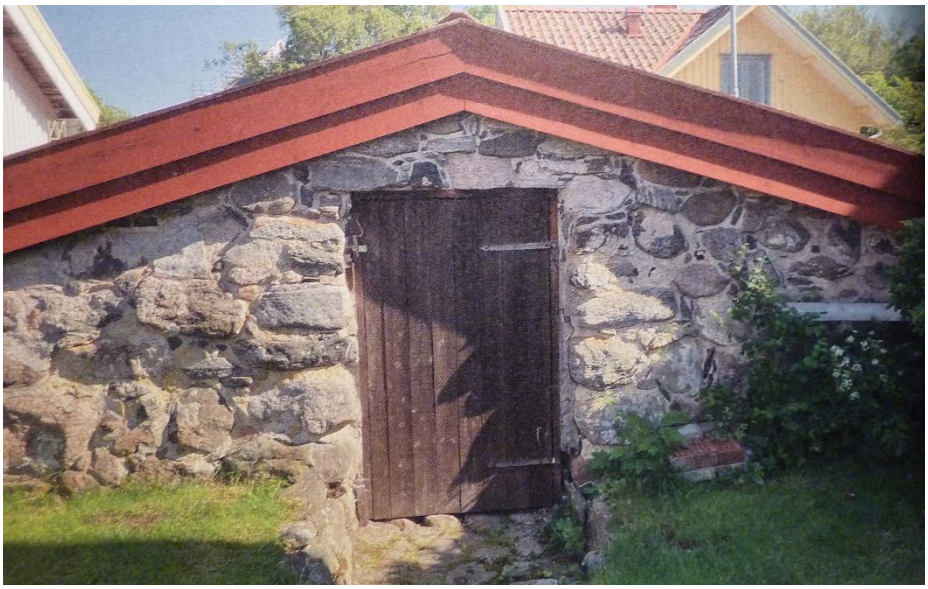

Jordkällare hos ”Zackrises”, sedd från trädgården, renoverad 1991. Studerad på plats 2024. Ur boken *Ett lotshemman på Hönö Heden*, Hilda Esping Nordblom och Helge Hjalmarsson (Mölndal 2025) som handlar om denna gård.

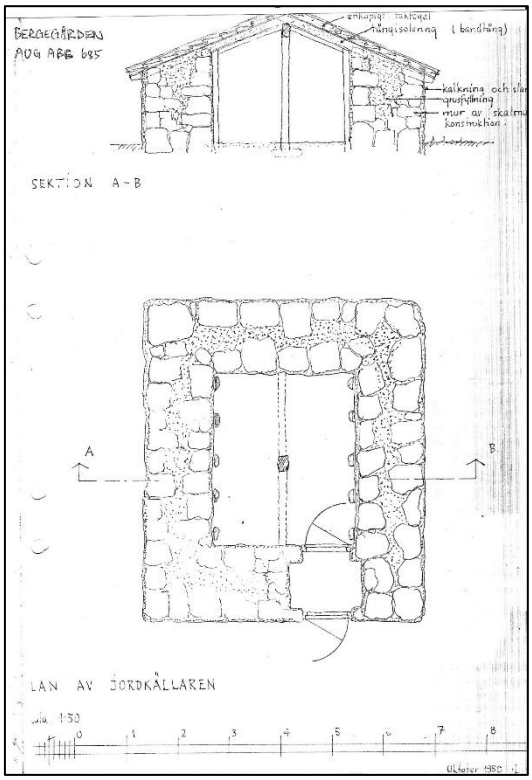

Typisk fristående jordkällare av ålderdomlig typ. Skiss från gammal byggnadsinventering i Öckerö socken, förvarad i Hönö hembygdsgård. Den här är inte från Heden, men är i princip identisk. Mer om jordkällare och källarvindar i artikel B.

Denna inventering skulle kanske kunna tas fram och gås igenom av hembygdsföreningar och släktforskare, liksom av husägare med intresse av husets historia[28]. Man skulle kanske till och med kunna skriva om den till bokformat och publicera den eller åtminstone visa den vid ett årsmöte hos ÖÖSF.

10. Vägar och kommunikationer

En faktor som kan avgöra när ett område först befolkats är det lokala vägnätet. Jag vill här redogöra för mina funderingar. På Heden verkar det från början bara ha funnits en väg mellan Gåla och stranden vid Borslycke. Det är naturligt, då det förekom båttrafik mellan Hisingen och Hönö (Heden). På 1600-talet fick en av dem som bodde i Hästevik Nordgård betalt för att upprätthålla det man kallade färjetrafik. Enligt vissa källor var Heden söder om Kråkholmen den ena punkten av denna led[29]. Man fick då ro ända in mot syrhålan, eftersom platsen för den senare ångbåtsbryggan då var en kringfluten holme.

Senare drogs en andra väg som korsade den ovannämnda mellan ”Erikes” och ”Olas” och ledde en bit norrut och söderut mot åkrarna resp. utmarken. Men den första vägen gick förbi de andra husen och, enligt Grauers, över stenläggningen mellan huset och ladan på ”Olas” och ner till bryggan. Betyder det att ”Olas” var Hedens första hus och att vägen lades över den gårdens mark? Varför skulle den gården annars tvärtom läggas så att den befintliga vägen kom att hamna på gårdsplanen till de nyuppförda husen och delade den, vilket måste ha försvårat jordbruket och boskapsskötseln?

Slutsatser

Detta är mina funderingar efter artikeln om Heden 2013–14, nu i ett nytt försök att få fram var Hedens första hus låg; kanske det finns andra hypoteser än de två som nämns i inledningen (på kartorna E och K). Men resultatet av denna genomgång blir att det nu tyvärr finns tre alternativ och inte bara ett (A kanske är det bästa).

En datering (1) grundar sig på muntlig uppgift om sannolik väggkonstruktion i manhus och jordkällare från 1600-talet. Den säger dock inget om 1500-talet. En annan (2) på att följa bevarade dokument om invånarna, som skattelängder. Bedömningen av dem är inte helt säker. Och nu den tredje metoden (3): utgångspunkt i bebyggelse i förhållande till odlingsmark. Ett litet stöd för denna är att på alla bevarade gamla kartor med bokstäver A-N börjar denna på den plats som stämmer med alternativ 3 ovan.

Man bör nu kunna säga med stor säkerhet att ett av de tre har varit det första. Men vilket? Möjligen kan man komma längre med nya metoder som nämnts här, men de känns svåra att få till stånd.

---

[28] Det finns också en del skrivet om detaljer i gamla kyrkan.
[29] Domboken 1708. Nämnt i min bok Havet var vårt liv (1995). Platsen var lustigt nog mycket nära det nuvarande färjeläget, med bara Lilla Kråkholmen emellan.

Henrik Karlsson 2026

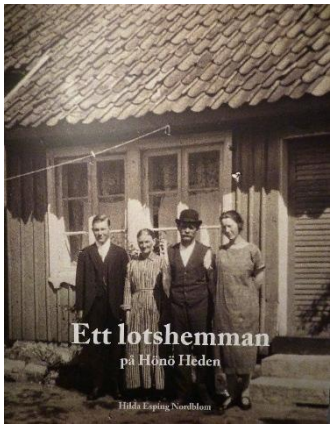

Ett lotshemman på Hönö Heden, Hilda Esping Nordblom [och hennes far] Helge Hjalmarsson (Mölndal 2025). Mycket fin bok om släkten i flera generationer och dess ursprung i en av Hedens tre äldsta gårdar, kanske den äldsta. Rikligt med bilder och scheman.

Bilaga A

Skiften och skiftesreformer

Skifte

Att uppdela marken i en bysamfällighet, så att var och en får den del den är berättigad till.

Tegskifte

Det ursprungliga sättet att skifta mark; genom delningen av en äga vid arv uppkom efter några generationer orimligt smala åkrar, ibland bara någon meter bred.

Storskifte

Beslutades 1749. Man ville få ihop ägorna till större sammanhängande arealer som gick att bruka rationellt. Började genomföras 1762, varvid man ville få var och en att ha högst fyra åkertegar och fyra ängstegar. Bönderna var dock tröga att göra detta.

Hönös utmark 1797

Det finns en bevarad karta över hur man delade in utmarken, vilken tidigare hade varit allmän. Man delade helt naturligt så att de uppkomna delarna fanns närmast respektive gård..

Laga skifte

Beslutades 1827 och betydde att man ville få bönderna att flytta ut från byarna och ha egna ägor så samlade som möjligt. Reformen tog flera årtionden att genomföra. Vi har en karta över Hönö Heden från detta skifte, daterad 1828. Se del C, sid. 3. Det var vid starten av laga skiftet. Det egentliga skiftet arbetade man med på Heden 1843, som det också finns en karta över, liksom text om skiftesproceduren (del C, sid. 7).

Effekter av laga skiftet

Jordbruket effektiviserades.

Byarna sprängdes med utflyttning som följd

Social förändring med splittring av bygemenskapen

Befolkningsökning

Bilaga B

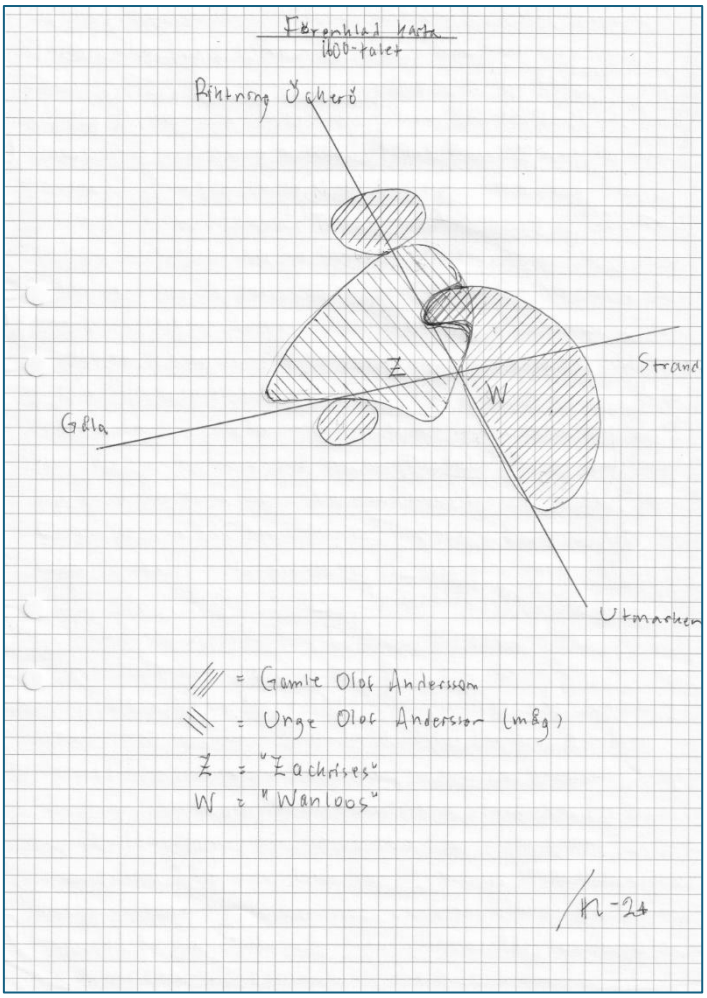

Skiss över Heden, där områdena för de två Olof Andersson under 1600-talet och deras ättlingar är inlagda, och de två nutida gårdarna är inritade, av vilka en vid tidigare utredning (Heden I och II i oosf.se) bedömts ligga på den allra första platsen.